

ЭРНИС ТУРСУНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ 60-ЖЫЛДАРДАН БЕРКИ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ

Макалада кыргыз поэзиясына, прозасына, котормосуна чоң салым кошкон Эрнис Турсуновдун чыгармачылыгы кыргыз адабиятынын 60-жылдардан берки өңүгү абалы менен байланыштуу талдоого алынган.

XX к. 60-жылдары кыргыз көркөм сөз өнөрү өсүп-өркүндөөнүн жаңы тепкичине көтөрүлдү. Улуттук көркөм ойдун тереңдөө тенденциясы жөнүндө сөз кылганда, бул процеске түздөн-түз чечкиндүү таасир көрсөткөн коомдук орчундуу факторго көңүл бөлбөй өтүүгө болбойт. Чындыгында эле, 60-70 жылдарда адабиятыбызда социалисттик реализмдин формалык, стилдик ар түрдүүлүгү, мазмундук, философиялык тереңдиги артып, сапаттык жаңы жетишкендиктери көбөйдү. Ушул жерден Э.Хемингуэйдин бир айтканын келтирип кетели: “Көркөм чыгарма чындыгы турмуш чындыгынан күчтүү болуш керек...” Демек, чыгармада каарман бүткүл карама-каршылыктар менен, жандуу адам катарында, күчтүү-начар жактары, кубаныч кайгысы, сүйүү-жек көрүүсү, жаңылыштыгы, кыскасы, адам сезиминин бүт кырларында көркөм сүрөттөлүшү абзел.

“Поэзия өзүнүн идеялык-көркөмдүк, тематикалык-проблематикалык чектерин кеңейтүүгө, поэтикасын жаңылоого бет алып, доордун учкул жүрүшүнөн артта калбоо үчүн аракеттерди, тайманбас эксперименттерди жасай баштады,” - деп К.Ибраимов белгилеп кеткендей (Ибраимов 1986:91), поэтикалык ой жүгүртүүдөгү масштабдуулуктун өсүшү, чындыкты образдуу чагылтуунун жана жалпылоонун жаңыча формаларына умтулуу – алтымышынчы жылдардагы кыргыз поэзиясынын мүнөздүү белгилеринен болду. Кыргыз поэзиясынын алтымышынчы жылдардагы айдыңына көз чаптырганда, анын мурдагы басып өткөн жолунан айырмаланган бир өзгөчөлүк ачык эле байкалат. Бул - идеялык-эстетикалык изденүүнүн активдешип, ыкчамдатылган түргө өтүшү. “Дегисин айтканда, адамдык аң-сезимде пайда кылынган бардык идеялар тажрыйбага негизделинген, кишинин мээсиндеги туура же туура эмес бардык чагындылар чындыктын чагылышынын негизи. Ошондуктан илим жана искусство, сөздүн кеңири маанисинде, таанып- билүүнүн жалгыз предметине ээ. Реалдуу турмуш, чындыкты таанып- билүүнүн бир процессинин түрдүү жактары катары саналат. Дүйнө бирөө, дүйнөнүн таанылышы да бирөө. Таанып-билүүнүн формалары ар түрдүү”, -деп жазат И. Астахов (Астахов 1965:48).

Андай аракеттердин натыйжалары ар кимисинин талант көрөңгөлөрүнө, билим, тажрыйба, изденүү мүмкүнчүлүктөрүнө жараша ар түрдүү деңгээлде болгондугу да өзүнөн өзү түшүнүктүү. Алтымышынчы жылдары кыргыз поэзиясына билимдүү, идеялык-эстетикалык даярдыгы жеткилең, жөндөмдүү жаш акындар көбүрөөк келип, улуу муундагы жана өздөрүнөн мурдараак баштаган акындардын жетишкендиктерин улантып гана тим болушпастан, поэзиябызды өздөрүнө таандык жаңы белгилер менен байытышты.

Кыргыздын көркөм прозасы өзүнүн эң мыкты үлгүлөрү аркылуу 60-жылдардын башында жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөнү белгилүү. Роман менен повесттердин өнүгүшүнүн азыркы практикасы ошол бийиктиктин айланасында кызыктуу кубулуштар жүрүп жатканын айгинелейт. Алтымышынчы

жылдар кыргыз адабияты үчүн өтө жемиштүү мезгил болду. Ч.Айтматовдун дүйнөгө атагы чыккан повесттери, У.Абдукаимовдун “Майдан”, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романдары жарык көрдү. Көп кырдуу коомдук турмушту камтыган кыргыз прозасы өз мезгилинин талабына толук жооп бере алды. Каармандардын мүнөзүн ачууда, анын инсан катары калыптанышы, ички рухий байлыгынын толук ачылышы менен гана чектелген жок. Каармандардын мүнөзүнүн ачылышы алардын коомдук аң-сезиминин өсүшү менен тыгыз байланышат. “60-жылдары кыргыз прозасынын женип алган бийиктиги бул болду – “окуялуулуктан” каармандын ички дүйнөсүн сүрөттөөгө багыт алды. Ошондуктан адабиятка жаңыдан кошулган жаштардын көбү чындыкты образдуу көрсөтүүнүн ыкмасын дал ушул багытта издөөнү ылайык көрүшкөнү табигый иш эле”, -дейт белгилүү адабиятчы А.Эркебаев (Эркебаев, 1990:152). Учурдун турмуш чындыгын көрсөтүүгө белсенип киришүү 60-70 -жылдары прозачылардын көпчүлүгүнө, анын ичинде айрыкча жаш жазуучуларга көбүрөөк мүнөздүү көрүнүш эле.

Алтымышынчы жылдарга чейин бар болгону он чакты гана роман жазылса, андан кийинки аз эле убакыттын ичинде анын саны отуздан ашты. ”Көркөм прозанын кичирээк формасы болгон аңгемеден, орто эпикалык формасы деп эсептелген повесттен роман, биринчи иретте, өз ичине камтыган турмуш чындыгынын масштабдуулугу, айрым личносттордун жеке жана коомдук турмушка байланышкан өмүрүнүн кеңдиги, алардын мүнөздөрүнүн калыптануу процесстеринин толуктугу менен айырмаланат. Мындайча айтканда, роман жазуучудан романдык формада ойлонууну жана ошол форманын масштабындагы көркөм чеберчиликти талап кылат” (Новиков, 1978:232). Роман жазууга бел байлаган кыргыз жазуучуларынын ар кимиси өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жанрдын табиятын өздөштүрүп, эл турмушун кеңири чагылдырган чыгармаларды берүүгө аракетеништи. Жазуучунун көркөм адабиятта өз дүйнөсүн ачышы барып-келип адамды ачууга байланыштуу. Адабияттагы ар кандай көркөм прогресс жаңы эстетикалык ачылга, баарынан мурда, өз мезгилинин, өз учурунун эң керектүү, эң курч проблемаларын козгоп, аларды терең философиялык жыйынтыктоолордун негизинде жеке адамдын концепциясын ачык, таасын сүрөттөөгө байланыштуу болот.

“Чыныгы поэтикалык котормо улуттук акындын чыгармаларынын улуттук ароматын жүрөк менен сезе билип, кылдат, чебер ишке ашканда гана, ошол элдин маданий кеңине айланат”, - деп белгилүү адабиятчы К.Артыкбаев белгилеп кеткендей (Артыкбаев, 1968:146), улуттук өзгөчөлүктү, улуттук колоритти котормодо берүүнүн жоопкерчилиги котормочулардын алдындагы чоң максат эле.

Котормочулук талант - мыкты жазуучунун таланты сыяктуу эле сейрек кездешүүчү талант, журттун сыймыгы, адабий-өсүп-өнүгүүнүн күзгүсү. Бул жерден америкалык Питер Хегболдтун “Улуу котормочулар улуу жазуучулар сыяктуу эң сейрек кездешет” деген (П.Хегболдт, 1963:30) адилет пикирине кошулбай коюуга мүмкүн эмес.

Кыргыз адабиятына 60-жылдары бир катар жаңы котормочулар келип кошулушту. Атап айтканда, К.Саякбаев, Б.Сагымбеков, А.Жакыпбеков, Э.Турсунов, К.Ырсалиев сыяктуулар котормочулук даярдыктарын далилдешти, муну менен котормо ишин жандандырууда, окуучуларды дүйнө адабиятынын залкар чыгармалары менен тааныштырууда кыйла эмгек этишти. Ошентип,

алтымышынчы жылдар кыргыз котормосунда андан ары өнүгүүнүн, канат-бутагы жетилип, жаңы чектерди, жаңы чыгармачылык чыйырларды багынтуунун жылдары болду.

60-жылдардагы кыргыз поэзиясына, прозасына, котормосуна байланыштуу, биз сөз кылчу сейрек кездешкен талант, кыргыз элинин белгилүү акыны, атактуу көркөм котормочусу, таланттуу прозачысы, драматургу, белсемдүү публицисти Эрнис Турсуновдун ар бир жанрда чыгармачылык изденүү менен жигердүү иштеп, кыргыз адабиятына 60-жылдардан баштап азыркы убакытка чейин зор салым кошуп келе жатат.

Эрнис Турсунов - кыргыз поэзиясында өзүнүн орду бар, оригиналдуу таланттуу акын. Ал ырларды аз, бирок саз жазган, кээ бирөөлөрдөй отуз-кырк ырлар жыйнагынын автору эмес, бар болгону алтымыш жылдык мезгилде “Гүл” (1956), “Айкүмүш” (1959), «Жигиттик» (1970), «Бийиктик» (1973), “Чексиздик» (1983), “Алтын муза” (1995), «Автопортрет» (2004) деген жети ырлар жыйнагын жарыялаган.

Белгилүү адабиятчы К.Асаналиев: “Акындын биринчи ырлар жыйнагы мурда эле жарыяланса да, 1970-жылы “Жигиттер” деген наам менен жарыкка келген жыйнакты Эрнис Турсуновдун акындык башталышы деп эсептейм. Ал эми “Бийиктик” ырлар жыйнагы (1973-ж.) менен, мен билгени, акын ошол мезгилдеги аты дүңгүрөп калган таланттуу акындардын катарына (О.Султанов, Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов) кошулуп, ошол мезгилдин салты, эрежеси боюнча Жазуучулардын пленумунда, съезддеринде аты кадимкидей аталып турушу керек эле. Андай болгон жок, ал турмак, жалпы тизмеге да кошулбады, сан жагынан эбегейсиз өсүп кеткен жазуучулардын шарданында жүрдү.

Орус философу жана адабий сынчысы Василий Васильевич Розановдун “Атак – даңктан куру калгандарды тагдыр өзү сактайт” деген сөзү бар. Дал ошонун сыңарындай, эч кимге билинбей, билгизбей, куду дал өзү айткандай “бака болуп чардабай”, жазган ырлары бөтөнчө постсоветтик мезгилде жараткан ырлары жыйнакталып, топтолуп, “Автопортрет” деген ыр берметтерин түзгөн”, - деп белгилейт. Бул лирикалык китеп кыйла изденүүнүн, эргүүнүн жана бир топ эмгектин жемиши экенин китептеги дурус лирикалык түрмөктөр ырастап турат.

Жазарымда толкуп жаткан деңизди,
Деңиз болуп кең дүйнөгө чалкыймын,
Деңиз менен акын жаны эгизби
Денем көлкүп мейкиндикте калкыймын.

Жазарымда жан сергиткен жамгырды,
Жамгыр болуп ак булуттан төгүлөм,

Э.Турсуновдун лирикаларындагы дагы бир касиет ал изденүүгө жана жаңы формага өзгөчө маани бергендигинде. Кээ бир ырлары поэзияда түбөлүктүү ырдалган, ырдала берчү темалардан болсо да, алардын табиятын жеткире түшүнгөн акын турмуштагы кандай кана көрүнүштү албасын, өзүнчө ой жүгүртүп, өзүнчө толгонууга умтулат. Акын классикалык сонет формасына такай кайрылып келет. Сонет формасынын өзгөчөлүктөрү менен талаптары Э.Турсуновдун лирикасында толугу менен сакталган жана көркөмдүк ыкмалары устаттык менен пайдаланылган.

Жалпы эле кыргыз поэзиясы жөнүндө бүгүнкү түшүнүктөрдөн, бүгүнкү позициядан туруп, азыркы кыргыз лирикасынын абалы жана табияты кандай деген суроого жооп издесек, анда акын Э.Турсуновдун поэзиясынан Адам

турмушунун түбөлүктүү темаларын чагылткан, ага карата терең ой жүгүрткөн түбөлүктүү поэзиянын дүйнөсүнө туш болобуз.

Кыргыз эл акыны Эрнис Турсунов поэзияда гана эмес, прозада да устат экенин, окурманын терең сыйлаган абийирдүү калемгер экенин, чыгармачылыкты жогорку критерийден караган, жоопкерчиликти сергек түшүнгөн сүрөткер экенин “Балбай”, “Боронбай”, “Ата Журт” романдары, “Ажал айтып келбейт”, “Биздин замандын баатыры”, “Бадахшан” повесттери айдан ачык далилдеп турат.

Адамдын жеке тагдырына максаттуу, көзөмөлдүү багытталган иликтөөлөрдүн натыйжасында постсоветтик мезгилде Эрнис Турсунов өзүнүн чыгармачылыгында жаңы сапаттык деңгээлде көтөрүлдү, жазуучунун таланты накта ушул мезгилде көп тараптуу жана бүткүл күчү менен ачылды. Буга ачык далил катарында жазуучунун «Ата Журт» (1990-ж.), «Балбай» (2002-ж.), «Боронбай» (2004-ж.) романдарын көрсөтсөк жетиштүү. Бул чыгармалар кыргыз элинин тагдырындагы эң маанилүү мезгилди, эгерде жалпы сомосунан схемалаштырып айтсак, бир жагынан Цин империясы, Кокон хандыгынын үстөмдүгү, экинчи жагынан, орус падышачылыгынын өтө кылдат, тымызын жүргүзгөн басып алуучулук саясаты, ошондой эле такай жүрүп келген уруучулук кагылыш уланып, өздөрүн «хан», «баатыр» деп жарыялагандардын арасында кандуу салгылаш, уруу-урууга бөлүнүү ого бетер күч алып турган мезгилди камтыйт. Э.Турсуновдун эстетикасынын бирден-бир принциби адамдагы арамзалык менен ак ниеттикти, каракчылык менен эрдикти апачык түрдө бетме-бет коюп, антиномия катарында көрсөттүү «Ата Журт», «Балбай», «Боронбай» романдарында апогейине жетет.

Көрүнүп тургандай, чыгарманын өзү (кийинки экөө) тарыхый инсандардын өз аты менен аталып жатат. Демек, автор чыгармасын «тарыхый» деп белгилеш керек эле, антпейт, жөн эле «роман» деген дефиниция менен аныктайт. Бул кокусунан эмес. Автордун тарыхый окуяга, тарыхый инсанга өзү сыяктуу «тарыхый» роман жазган башкалардан принципиалдуу айырмаланган өзүнүн жекече көз карашы, жекече көркөмдүк концепциясы бар. «Тарыхчы болуп туулбайт, болуп алат. Ал эми акын болуп туулат», - деп байыркылар айткан сөз бар. Мындай деп айтууда тарыхчынын баасын, билим мартабасын кемитүү жок, сөз бул жерде акындыктын өзгөчө жаралышы, табияты жөнүндө гана баратат, ошонун сыңарындай акын, жазуучу, драматург Эрнис Турсунов тарыхый окуяларды үйрөнөт, таанып билет, тарыхый инсандардын өмүр баянын, тагдырын иликтейт, албетте, архивдик документтерге, санжыраларга, элден уккан оозеки аңгемелерге таянат.

“Ата Журт” романынын биринчи китеби 1979-жылы жазылып, 1989-жылы он миң нуска менен китеп болуп чыккан, экинчи китеби 2005-жылы жазылып бүтүп, автордун 70 жылдыгына чыкмак. Бирок каражаттын жетишсиздигине байланыштуу, роман автордун 75 жылдыгына карата жарыкка чыкты. Тактап айтканда, 22 жылдан кийин гана толугу менен жарык көрдү.

Жаңылышпасак, “Ата Журттун” биринчи томун окуган окурмандар зарыгып, экинчи китептин басылып чыгышын көптөн-көп күтүшкөн эле. Себеби бул чыгарма жазуучунун башка прозалык чыгармаларына салыштырмалуу, өтө мыкты жазылган чыгарма болуп саналат.

Ал азыркы учурда библиографиялык сейрек китепке айланган. Чынын айтсак, бул романды эң мыкты чыгармалардын бири деп атоого болот. Автордун эки китептен турган романында 1916-жылкы элдик-боштондук көтөрүлүштүн

алдындагы жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз элинин тагдыры, көчмөн турмушу, социалдык-саясий абалы, орустар жана башка улуттар менен байланышы, Кыргызстанда кеңеш бийлигинин орношу, жаңы заманды коргоп калуу аракеттери кеңири сүрөттөлгөн.

Бул - кыргыз элинин жер үстүндө жашап калуу, теңдик алуу, азаттык үчүн күрөшүндөгү эң кайгылуу, омурталдуу, трагедиялуу оор учур. “Ата Журт” романында доордун мүнөзү, күрөшү, аракети, кыймылы, максаты, мазмуну, формасы, каармандары төңкөрүш алдындагы кыргыз элинин өткөөл учуру, анын чындыгы, трагедиясы, окуялары автордун өзүнө гана мүнөздүү стиль, жатык тил, көркөм образдар менен аркылуу көркөм көрсөтүлгөн. Романда элдин каада-салты, жашоо-тиричилиги, ырым-жырымы, этнографиясы, санжырасы, оюн-шоогу, азап-тозогу, башка элдер менен карым-катышы мүмкүн болушунча камтылган. Алардын жан дүйнөсүн ачууда, сөзсүз, автордун чебердиги байкалбай койбойт.

Эрнис Турсуновдун чыгармачылыгында поэтикалык котормо өнөрү өзгөчө орунду ээлейт. Ал атактуу кыргыз акыны Алыкул Осмоновдун котормо өнөрүндөгү улуу салтын улантып, орустун жана дүйнөлүк поэзиясынын мыкты өкүлдөрүнүн эң сонун үлгүлөрүн кыргыз тилине шыктанып которду. Дүйнөлүк поэзиянын классиктери Данте, Петрарка, Сафо, Катулл, Шекспир, Киплинг, Блейк, Байрон, Гете, Гейне, Шиллер, Мицкевич, Петефи, Верхарн, Рудаки, Руми, Хафиз, Лермонтов, Есенин жана башкалардын лирикалык ырларын которуп, «Бал китеп» деген ак берметтей ырлар антологиясын чыгарды.

Өз доорунун кайгы-зарын ырдаган орустун демократ улуу акыны И.А.Некрасовдун «Русь жеринде ким жыргайт» дастанынын көркөм котормосу да Турсуновдун калемине таандык. Дастандын Э.Турсунов жасаган котормосу жөнүндө бир катар сын дооматтар пикирлер айтылды, а бирок кыскартылып басылган бул таржыма, негизинен, оң баага арзыды. Котормо изилдөөчүсү К.Жидеева туура белгилегендей, “таржыма кыргыз поэтикалык котормосунун салттуу жөрөлгөлөрүнүн негизинде иштелген... Поэмадын элдик стили таржымачыга фольклордук салттардын стихиясын эске салган”. Чындыгында эле поэманы кыргызчалоодо котормочу элдик эпостордун, айтылуу дастандардын эстетикасына кайрылып, ошону менен бирге орус акынынын чыгармадагы реалисттик концепциясын өзүндөй сактоого көп эмгек кылган. Некрасовдун поэмасынын таржымасы, жалпы жонунан, түп нускага ундөш, көркөмдүк деңгээли дурус эмгек катары мүнөздөлөт. Кийинки жылдары ал мусулмандардын ыйык китеби «Куранды» жана христиандардын «Библиясын» кыргызчалатты. Орус поэзиясынын алпы А.С.Пушкиндин ыр менен жазылган «Евгений Онегин» романы - башка тилге өтө кыйынчылык менен которулган татаал поэтикалык чыгарма. Ошондой ыңгайсыздыгына карабай, бул чыгарманы кыргыз тилине 30-жылдары Касымалы Баялинов, кыркынчы жылдары Алыкул Осмонов которгон. Алтымышынчы жылдары Эрнис Турсунов билип түшүнүп, алар менен атаандашып, «Евгений Онегинди» кыргыз тилине которду.

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. Сын сапары.-Ф.: Кыргызстан, 1970, 181-191-бб.
2. Астахов Б. Содержание и форма художественного произведения. -М.: Просвещение, 1965. 48-б.
3. Ибраимов К. Адабият, адам жана дүйнө. -Ф.: Кыргызстан, 1986.
4. Новиков В. Талант художника и глубина философского мышления. -

M., 1978. 232-6.